

بررسی زمینه های مؤثر در شکل گیری با غشهرهای صفوی با تأکید بر آموزه های حکمی مذهب شیعه

پدیدآورده (ها) : حقیقت بین، مهدی؛ انصاری، مجتبی؛ بمانیان، محمدرضا؛ بستانی، سیما
هنر و معماری :: هویت شهر :: بهار 1395 - شماره 25 (علمی-پژوهشی/ISC)
از 5 تا 14

آدرس ثابت : <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1174037>

دانلود شده توسط : کاربر عمومی دانشگاه دولتی اصفهان
تاریخ دانلود : 31/03/1396

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

www.noormags.ir

بررسی زمینه‌های مؤثر در شکل‌گیری باغ‌شهرهای صفوی با تأکید بر آموزه‌های حکمی مذهب شیعه

دکتر مهدی حقیقت بین*، دکتر مجتبی انصاری**، دکتر محمدرضا بمانیان***، مهندس سیما بستانی****

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۰۵/۲۳، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۳/۰۶/۰۸

چکیده

مکتب اصفهان و آموزه‌هایش متأثر از حکمت عقلی شیعی شکل می‌گیرد و از مهم‌ترین عواملی بوده که باعث تشخیص و پیشرفت هنر و معماری عصر صفوی نسبت به دیگر اعصار شده است. از این‌رو بررسی آموزه‌های مذهب شیعه و مکتب اصفهان در شکل‌گیری ایده باغ‌شهر از ضروریات انجام این تحقیق می‌باشد. بخش نخست این مقاله ضمن اشاره به مباحث مربوط به اصالت وجود، حرکت جوهری و سلسله مراتب وجود به موضوع نمادهای مرتبط با بهشت در باغ ایرانی می‌پردازد. بخش دیگر مربوط به ارتباط شهرسازی و باغ‌سازی در عصر صفویه و ظهور ایده باغ‌شهر و عوامل مؤثر در شکل‌گیری آن می‌باشد. در ادامه باغ‌شهرهای صفوی با تأکید بر باغ‌شهر اصفهان و عوامل مؤثر در تقویت هویت کالبدی آن مطالعه شده است. نتایج حاصل نمایش‌دهنده چگونگی ارتباط ایده باغ‌شهر ایرانی در عهد صفوی با الگوی باغ ایرانی و جایگاه باورهای دینی اسلامی و شیعی در شکل‌گیری آن است.

واژه‌های کلیدی

شیعه، صفویه، مکتب اصفهان، باغ‌شهر، اصفهان

* استادیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران. (مسئول مکاتبات)

Email: haghghatbin@modares.ac.ir

** دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران.

*** استاد گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران.

**** دانش آموخته ارشد معماری منظر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران.

Email: sima.bostani@yahoo.com

مقدمه

مذهب شیعه در پی جریان تاریخی سقیفه و شکل‌گیری خلافت عربی، با تأیید بر حقانیت و پیروی از علی (ع) و اهل بیت او شکل گرفت و منادی رهبری نهضت عدالت خواهانه‌ای شد که در مقابل خلافت رسمی و اشرافیت عربی از خود واکنش نشان می‌دهد.

شیعه در لغت، از ماده «شیع» به معنای مشایعت و پیروی و شجاعت به کار رفته است (فراهیدی، ۱۳۶۸، ۱۹۱). معنای «شیعه» در قرآن کریم نیز به کار رفته است، چنانکه از حضرت ابراهیم (ع) به عنوان شیعه حضرت نوح (ع) یاد شده است: «وَإِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لِبِرَاهِيمَ»: و از پیروان او ابراهیم (ع) بود (سوره صافات، آیه ۸۳).

علامه طباطبایی می‌نویسد: «آغاز پیدایش شیعه را برای اولین بار - که به شیعه علی (ع) معروف شده است - همان زمان حیات پیغمبر اکرم (ص) باید دانست و جریان ظهور و پیشرفت دعوت اسلامی در طول ۲۳ سال زمان بعثت، موجبات زیادی را در بر داشت که طبعاً پیدایش چنین جمعیتی را در میان یاران پیامبر (ص) ایجاد می‌کرد (طباطبایی، ۱۳۵۲، ۴).

فکر و تعقل در مبانی تفکر شیعه جایگاه ویژه‌ای دارد که متأثر از نگاه ویژه قرآن به عقل و تعقل است. کلمه عقل و مشتقات آن در قرآن ۴۹ بار استفاده شده که چهار صیغه عقلوه (یکبار)، یعقلون (۳۲ بار)، تعقل (یک بار) و تعقلون (۲۴ بار) را شامل می‌شود.

سیاست طرفداری از اهل تسنن و سختگیری نسبت به علمای شیعه در ادوار قبل از حکومت صفویان، موجب اختفا و پراکندگی علمای شیعه در داخل و خارج ایران شده بود و مراکزی چون جبل عامل، شامات، عراق و بحرین محل تجمع فقهای طراز اول شیعه بود. این امر دولت نویند صغوی را ملزم می‌ساخت ضمن حمایت و تقویت علمای داخل کشور، زمینه دعوت از علمای خارج از کشور را نیز فراهم سازد.

ورود علمای مذهب تشیع به ایران و تجمع آنها در مرکز قدرت صفوی (شهر اصفهان) و برخورد آنها با روحانیت داخل مملکت، مسائل جدیدی در قلمرو اندیشه‌های سیاسی و مذهبی پدیدار می‌ساخت (شیخ نوری، ۱۳۸۹، ۸ و ۹) و زمینه‌های رشد حیات عقلی شیعی را فراهم نمود. اوج گرفتن حیات عقلی شیعی در عصر صفویه ظهور مکتبی را در زمینه حکمت و فلسفه شیعه به همراه داشت که به نام «مکتب الهی اصفهان» (دهخدا، ۱۳۷۷، ۲، ۲۳۷۳) خوانده می‌شود. بدین ترتیب سومین مکتب اصلی فلسفه اسلامی در حکمت نظری بنیان‌گذاری می‌شود.

حکام و پادشاهان صفوی، دستور ساخت مساجد و ابنیه‌های مذهبی زیادی بر اساس مبانی اعتقادی شیعی در مملکت تحت حکومت خود را صادر نمودند. معماران شیعه مذهب با حکمت خویش، مبانی عرفانی و آسمانی تشیع را دریافت کردند و با تکیه بر این الهامات و اعتقادات

الهی به خلق مکان‌های ویژه، با سازماندهی خاص و فضایی قدسی چون مساجد و باغ‌ها پرداختند. با توجه به جایگاه ویژه این مهم در معماری و باغ‌سازی عصر صفویه، این نوشتار به بررسی تأثیر آموزه‌های حکمت عقلی شیعی بر باغ‌سازی این عصر، با تأکید بر شکل‌گیری ایده باغ‌شهر می‌پردازد.

روش تحقیق

در طریق انجام این پژوهش که یک پژوهش تاریخی و توصیفی از نوع مطالعه موردی است، اطلاعات به شکل هدفمند از مآخذ (شامل منابع و پژوهش‌ها) با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای گردآوری و پس از آن تصفیه و نقد و ارزیابی می‌شود. سرانجام ضمن در نظر گرفتن محدودیت‌های مطالعات تاریخی از نظر تکرار تجارب با بهره‌گیری از شیوه تبیین علی به نتیجه‌گیری منجر خواهد شد.

پیشینه تحقیق

در تحقیقات انجام گرفته تاکنون مطالعه خاصی که به موضوع باغ‌شهرهای صفوی اختصاص داشته باشد وجود ندارد. مطالعات موجود بیشتر به شهرسازی و باغ‌سازی عصر صفوی به صورت مجزا پرداخته‌اند.

اصالت وجود، حرکت جوهری و سلسله مراتب وجود

بنابر نظریه اصالت وجود، آنچه حقیقت همه اشیاء و همه حقیقت آنها است و نفس تحقق آن به شمار می‌آید، همانا، وجود آنها است و ماهیت در این امر، هیچ تأثیر و مدخلیتی ندارد، بلکه ماهیت، ظهور ظلی و ذهنی وجود است. برای قائلان به اصالت وجود، ماهیت، حد وجود است و ماهیات، حدود اشیاء را نشان می‌دهند. این حد و قالب فقط متناسب با قامت محدود است و تنها بر آن صدق می‌کند و از وجود خود آن انتزاع می‌شود (یوسف ثانی، ۱۳۸۰، ۴۳). از دیدگاه اصالت ماهیت، مقام آدمی، امری ثابت است، اما از دیدگاه فلسفه وجودی ملاصدرا، که به‌ویژه بر حضور تأکید می‌ورزد، موجودی چون بشر «از مقام دیوی به صورت بشری تا مقام عالی انسان کامل» مراحل وجودی گوناگونی دارد، پس تن بشر از مقام تن مادی و میرنده تا پایگاه تن مثال ازلی، و حتی تا مقام جسم الهی، از حالات گوناگون می‌گذرد (شایگان، ۱۳۷۱، ۲۴۰). ملاصدرا سه مرحله برای انسان در این سیر وجودی بیان می‌کند: مرحله انسان طبیعی، انسان نفسانی و انسان عقلی. انسان از آغاز طفولیت تا زمانی که تخیلات در او شکل می‌گیرد، انسانی طبیعی یا به بیان دیگر، انسان اول است. در این مرحله قوای ادراکی او در حد محسوسات فعال است تا این که رفته‌رفته ادراکات خیالی در او شکل می‌گیرد و وارد مرحله انسان نفسانی یا انسان دوم می‌شود و

آخرت و آخرت را ماثول دنیا می‌داند؛ به گونه‌ای که هر چه در دنیا وجود دارد اصل و حقیقت آن در آخرت است. وی دنیا را به مثابه پوست و آخرت را به مثابه مغز تلقی می‌کند و به نوعی موازنه بین دنیا و آخرت اعتقاد دارد که از آن به موازنه میان محسوس و معقول و یا ظاهر و باطن یاد می‌نماید (بیدندی، ۱۳۸۳، ۷). مراتب و درجات عوالم وجودی به گونه‌ای متناظر و مطابق با مراتب و درجات وجود انسان است که احکام هر یک در خصوص دیگری صادق است.

چنین به نظر می‌رسد مباحث مربوط به مراتب و درجات عوالم وجودی مورد توجه هنرمندان و به خصوص باغ‌سازان و شهرسازان عصر صفوی قرار گرفته است. این هنرمندان تلاش کرده‌اند باور اعتقادی خود مبنی بر دنیا به عنوان مثال آخرت و آخرت ماثول دنیا در آثار هنری خود به بیننده یادآوری نمایند. باغ‌سازی عصر صفوی نه تنها از این امر مستثنی نبوده، بلکه به واسطه اصولی متأثر از مذهب و حیات عقلی شیعی هویتی ویژه می‌یابد. این مهم در کنار مفهوم ذهنی باغ تمثیلی از بهشت اخروی، مهم‌ترین عواملی بوده که در تعریف هویت ویژه برای باغ در عصر صفویه مؤثر بوده‌اند.^۲ معمار مسلمان عصر صفوی تلاش کرده در طراحی باغ، تمامی ویژگی‌هایی که قرآن به وسیله آنها بهشت اخروی را توصیف نموده است را تجسم بخشد و باغ ایرانی را به عنوان تمثیلی از بهشت اخروی طراحی و اجرا نماید. در همین راستا ایشان علاوه بر استفاده از نمادهای مرتبط با بهشت، از عناوینی مرتبط با این مفهوم^۳ در نام‌گذاری باغ‌ها استفاده نموده‌اند و حتی «نام بهشت را بر باغ‌های مختلف نیز اطلاق می‌کنند» (ویلبر، ۱۳۸۵، ۴۱).

نمادهای مرتبط با بهشت

با ظهور دین اسلام و حضور هنرمندان و معماران مسلمان، صورت‌های سمبلیک باستانی به صورت اسلیمی، نقوش هندسی، نقوش طبیعی و خط تغییر می‌کند. شخص با مشاهده این تصاویر و نمادها از عالم مادی جدا می‌شود و به عرفان و اشراقی در عالم معنوی می‌رسد (اردلان، ۱۳۷۹، ۲۴). این تحول در باغ‌سازی ایرانی نیز تأثیر گذاشته و ظهور مفاهیم جدیدی در این شیوه باغ‌سازی را باعث می‌گردد. از این رو بسیاری از عناصر باغ به صورت نمادین و همراه با بار معنایی مرتبط با توصیفات قرآن از بهشت جاویدان استفاده می‌شوند. این مهم حتی در دیدگاه جهانگردان خارجی و مورخین، هنرمندان و مینیاتوریست‌های ایرانی نیز بازتاب یافته است. «گفته‌های جهانگردان از «باغ‌های ایران» و مقایسه آن با «بهشت» را می‌توان به پنج دسته تقسیم کرد:

- نقل دیدگاه ایرانیان در تمثیل «باغ» به «بهشت» موعود؛
- توجیه مادی این دیدگاه با استناد به «گرمای سوزان» و خشکی بیابان‌های لم یزرع ایران؛

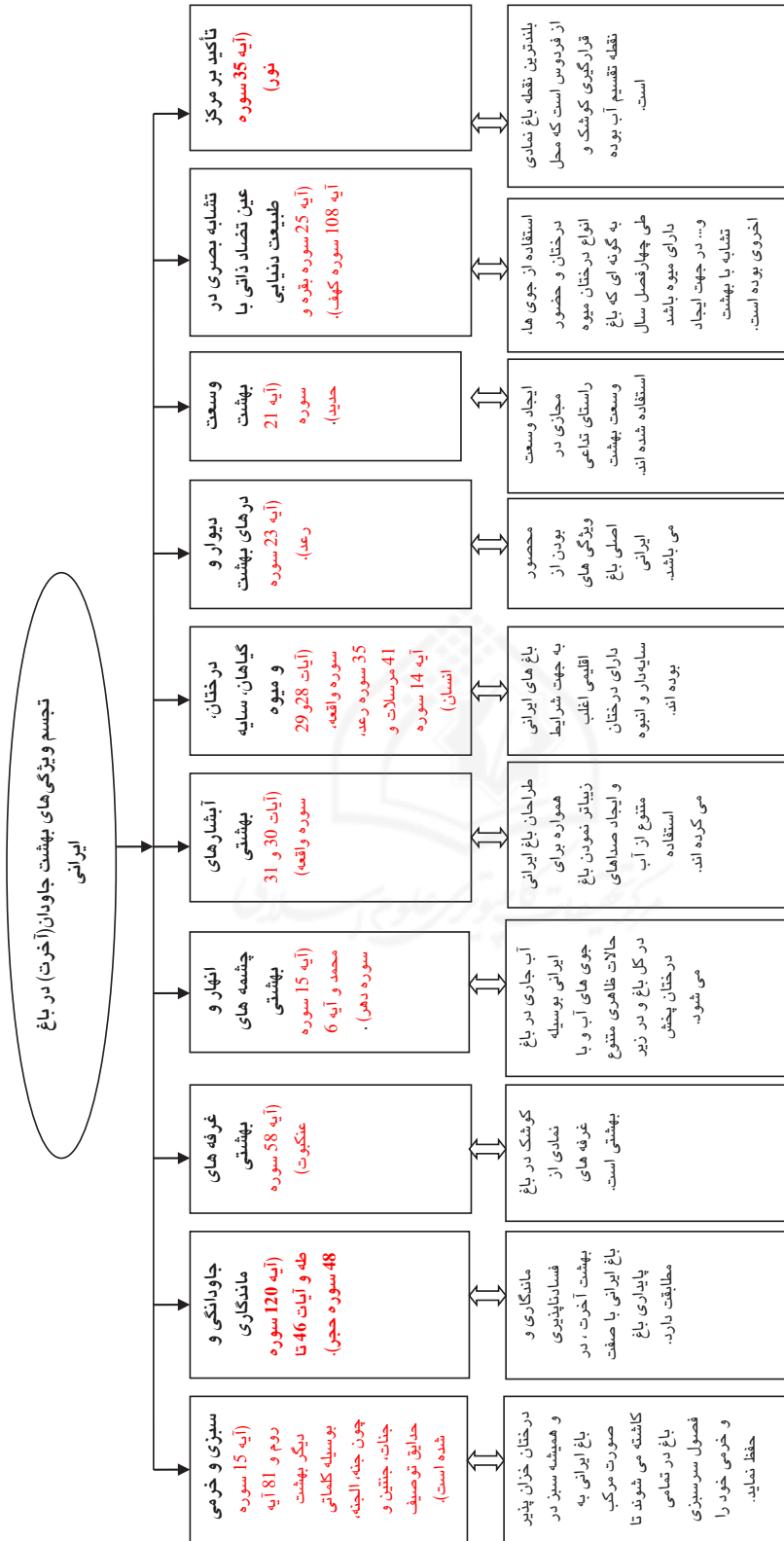
قوای حسی او که به صورت متفرق و محتاج به مواضع مختلف بود، به صورت قوایی واحد و مشترک، وحدت و اجتماع می‌یابد تا این که به مرحله ادراک معقولات رسیده و کم‌کم عقل بالفعل یا انسان عقلی می‌شود، البته انسان‌های کمی به این مرحله می‌رسند. ملاصدرا انسان را در این مرحله انسان سوم می‌نامد (ملاصدرا، ۱۳۶۷، ۹۴-۱۰۰).

معنا و ماهیت حرکت در فلسفه ملاصدرا براساس تغییر تدریجی جوهر می‌باشد. در واقع در نظر ملاصدرا، حقیقت حرکت عبارت از حدوث تدریجی یا حصول یا خروج از قوه به فعل است. این حرکت تدریجی در وجود شیء مادی اتفاق می‌افتد، نه در ماهیت آن. پس معنای حرکت جوهری همان ایجاد و آفرینش است که محرک در آن موجد چیزی به شمار می‌رود که ذات آن سیلان و تصرف است «یجعل وجود الشيء» (قربانی، ۱۳۸۵، ۷۳). پس طبق حرکت جوهری، حرکت و متحرک در خارج یک چیز هستند که همان وجود گذرا و سیال است و سیالیت و گذرا بودن حرکت، لازم وجود حرکت می‌باشد.

پس می‌توان گفت حرکت نحوه وجود شیء را نشان می‌دهد که وجودی سیال به شمار می‌آید و وجود سیال هم مرتبه‌ای از مراتب حقیقت وجودیه است؛ چرا که حقیقت وجود دو مرتبه دارد: یکی مرتبه وجود ثابت و دیگری مرتبه وجود سیال (همان، ۷۴). بر اساس حرکت جوهری، تمام موجودات عالم طبیعت، از جمله انسان، ذاتاً متحول و دگرگون می‌شوند و تمام اجزای آن، پیوسته در حال حدوث و زوال مستمر هستند.

به عبارت دیگر، انسان به علت داشتن بعد مادی، عین حرکت و سیلان است؛ یعنی چون ماده، قوه محض به شمار می‌آید، تنها راه فعلیت آن سیر کمالی و همان حرکت جوهری در ماده است. پس حرکت جوهری از آن روی مهم است که در سیر تکاملی انسان از زندگی در این جهان مادی تا ارتحال به جهان آخرت محوریت دارد. به عبارت دیگر، نفس انسان پس از خلقت، در اثر حرکت جوهری بدن، مراحل تکاملی خود را طی می‌کند تا اینکه دارای تمام ادراکات حسی، خیالی، وهمی و در نهایت عقلی شود. حصول ادراک عقلی برای نفس به معنای این است که انسان دارای بالاترین مرتبه نفس، یعنی قوه عاقله گردد که نشان‌دهنده رسیدن نفس به مراتب کمالی خاص خود است. مرتبه عقلانی نفس می‌تواند با تجدید معانی خیالی و وهمی و حتی حسی، معانی و مفاهیم عقلی مجرد و کلی را بسازد و دارای علم عقلانی گردد که این، مرتبه کمالی خاصی برای نفس است. انسان در مرتبه عقلانی، برای تعقل به بدن و جسم نیازی ندارد؛ زیرا قوه عقلی، تنها قوه‌ای از انسان است که در فعل و ذات به ماده و بدن نیازی ندارد، بلکه دارای تجرد محض است (همان، ۸۰).

ملاصدرا با استناد به مشکک و ذو مراتب بودن هستی، دنیا را مثال

شکل ۱. تجسم ویژگی‌های بهشت جاویدان در باغ ایرانی

ایده باغ‌شهر

باغ‌های ایرانی را به لحاظ نوع می‌توان به شانزده گونه^۴ تقسیم نمود که گونه‌ای از آن باغ‌شهر می‌باشد. باغ‌شهرها، شهرهایی با تراکم جمعیت پایین و سطوح سبز زیاد هستند که از دیرباز در ایران وجود داشته و از قرن نوزدهم به عنوان شیوه‌ای از شهرسازی در اروپا مطرح شد.^۵ خاستگاه شکل‌گیری باغ‌شهرها در عصر صفوی را باید از دو منظر معنا و کالبد بررسی کرد. از منظر معنا، در عصر صفوی، خاستگاه شکل‌گیری مفهوم و ایده باغ‌شهر را باید در فرهنگ، فلسفه و عرفان شیعی و به‌خصوص ظهور مکتب اصفهان در هنرها؛ و از نظر مادی نیازهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جست. از این‌رو در ادامه به بررسی ارکان مؤثر در شکل‌گیری باغ‌شهرهای ایرانی-اسلامی در عصر صفویه (با تأکید بر شهر اصفهان) پرداخته شده است.

تحول و توسعه از پیش‌طراحی شده فرهنگی

ظهور مفاهیم مادی و معنوی جدید در معماری و شهرسازی بومی یک جامعه بدون زمینه‌سازی فرهنگی و خواست مردم به عنوان سازندگان و استفاده‌کنندگان از شهر امری بعید به نظر می‌رسد. توسعه فرهنگی در عصر صفویه با اعتقاد به باورهای مذهبی و معنوی (دستاوردهای بارز ادبیات، اخلاق، تعلیم و تربیت، فلسفه، عرفان و هنر) و همچنین توسعه فرهنگ مادی (علم، صنعت، تولید و تبادلات تجاری) در اجتماع پایتخت (صفوی) که از مردمان و طوایف مختلف شکل می‌گرفت، حاصل موفقیت برنامه‌ریزی‌های اجتماعی-اقتصادی مسئولان (دوست ثانی، ۱۳۸۷، ۳۸۵) در غالب حکومت مرکزی قدرتمند و اتحاد مردم تحت لوای مذهب شیعه بوده است.

تحول و توسعه حیات عقلی شیعی

تحول و توسعه حیات عقلی شیعی (در عصر صفوی) به همراه امنیت، باعث رشد هنر اسلامی-ایرانی در همه زمینه‌ها از جمله معماری و شهرسازی شد. در شهرسازی ایده باغ‌شهر به عنوان مدلی جهت توسعه شهر مطابق با جهان‌بینی شیعی و با تکیه بر مفاهیم عرفانی از سویی و تکیه بر تعابیر و تفاسیر شریعت از نظرگاه مذهب شیعه شکل می‌گیرد. «شهر به صورت تصویری از بهشت جاویدان و به واقع بهشت روی زمین- جایگاهی در خور انسان به عنوان جانشین خداوند در زمین- ترسیم می‌شود» (حبیبی، ۱۳۸۶، ۵).

دیدگاه‌های عملکردی، سیاسی و حکومتی صفویان

می‌توان از دیدگاه عملکردی، سیاسی و حکومتی آن عصر (از منظر مادی) خاستگاه شکل‌گیری باغ‌شهر را بررسی کرد. استقرار دائم و

- توصیف جاذبه‌های مسحور کننده مناظر طبیعی بدون ذکر دلایل و جزئیات؛

- وفور امکانات تفریح، خوشگذرانی و رفاه در دربار صفوی؛ و

- حضور مجموعه عناصر باغ‌های ایرانی- کوشک‌ها، درختان سبز، آب جاری، حوض‌ها، فواره‌ها و گیاهان- که تصویری بهشت‌گونه ارائه می‌کند» (انصاری، ۱۳۸۶، ۴۱). نمودار شکل ۱ نمایش‌دهنده چگونگی تجسم ویژگی‌های بهشت جاویدان (آخرت) در باغ ایرانی است.

ارتباط شهرسازی و باغ‌سازی در عصر صفویه

مسائل جهان‌بینی یا نحوه نگرش به جهان، عامل اقتصادی یا چگونگی تعریف مادی جهان و عامل محیط یا اقلیم، یا چگونگی تعریف زیست-محیطی جهان، عواملی هستند که به گونه‌ای زنجیروار به یکدیگر وابسته‌اند و از زمانی که بشر یک‌جانشین شد، دولت را سامان داد و شهر را بنا کرد و تا به امروز نقشی تعیین‌کننده در تعریف شهر داشته‌اند (حبیبی، ۱۳۸۶، ۳۰۳). فرهنگ هر ملت واجد دو ساحت و قلمرو اصلی است که یکی وجه فکری و ذهنی و به عبارتی وجه فلسفی آن است و دیگری وجه عینی و ظاهری آن است. وجه فکری فرهنگ ایرانی که ریشه در یگانه پرستی ایرانیان دارد، با تعالیم وحیانی و اسلام تغذیه شده و بیانگر ارزش‌های الهی و معنوی و انسانی غیرقابل شمارشی است. مهم‌ترین اصل و ارزش این وجه از فرهنگ ایرانی، آن است که هر چیزی را واجد معنا می‌داند که در خلق آثار هنری، یا هر نوع اثر دیگری، از آن به سیر از خاک و ماده و دنیا به آسمان و معنا و آخرت و ماوراءالطبیعه تعبیر می‌شود (نقی‌زاده، ۱۳۸۵، ۶۴).

چنین به نظر می‌رسد که شهرسازی عصر صفوی، به مانند باغ‌سازی و معماری، ارتباطی نزدیک با باورها و مفاهیم عقلی و عرفانی و جهان‌بینی شیعه برقرار نموده که متأثر از ظهور مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی این عصر می‌باشد. از این‌رو شهر به صورت تصویری از بهشت جاویدان و به واقع بهشت روی زمین- جایگاهی در خور انسان به عنوان جانشین خداوند در زمین- ترسیم می‌شود. در این راستا ایده باغ‌شهر، به عنوان گونه‌ای از باغ ایرانی، از سوی صفویان جهت توسعه شهرهایی چون اصفهان مورد استفاده قرار می‌گیرد.

دوره میانه حکومت صفوی به دلیل پایگاه مقتدر سیاسی/اجتماعی و آزاداندیشی، زمینه بسیار مستعدی برای شکوفایی استعداد هنرمندان و صنعتگران فراهم شد. آنان نیک می‌دانستند که هنر با نوآوری معنا می‌یابد و نوآوری یعنی بدعت‌گذاری، نه تکرار و تقلید گذشته. هر صدایی در روح ما برخاسته از آگاهی و به عبارت دیگر فرهنگی خاص است (حبیبی، ۱۳۸۸، ۸۴).

بخش پیرامونی شهر) نظمی ارگانیک و حاصل گذشت مدت زمانی طولانی و دوره‌های مختلف بوده و با تأکید بر اهداف ارتباطی و منطبق بر هویت تاریخی شکل گرفته است (حقیقت‌بین، ۱۳۸۹، ۱۹۲-۱۹۳). البته بعضی شهرهای دیگر چون تبریز نیز دارای باغ‌هایی بوده لیکن در هیچ سندی به طرح این باغ‌ها در نقشه شهر براساس طرحی از پیش اندیشیده شده و یا کارکرد عمومی اشاره نشده و بیشتر از این باغ‌ها به عنوان باغ‌های میوه خصوصی یاد شده است. مارکوپولو در سال ۶۹۴ ق. به تبریز وارد شده و آن را چنین توصیف کرده است: «دور و بر شهر باغ‌های باصفا و خرمی دیده می‌شود که محصولشان از میوه‌هاست» (مارکوپولو، ۱۳۵۰، ۳۲). کتاب حبیب‌السیب تبریز را در سال ۹۳۰ ق. چنین توصیف می‌کند: «به واسطه وفور عمارات و زراعت، غیرت افزای چرخ بوقلمون، گویا کلمه ادخلوها به سلام امنین آیتی است در شأن او و کریمه جنت نشان او ... در بیریز باغستان فراوان است، اکثر اثمار اشجارش در لطافت رشک میوه بستان جنان ...» (خواندمیر، ۱۳۱۷، ۴۰۷). وین چنتو آلساندرو سفیر ونیز که در سال ۹۷۵ ق. در قزوین بود در سفرنامه خود آورده: «عده کوچه‌های تبریز چهل و پنج است و در هر کدام صفی از درختان دیده می‌شود چنانکه می‌توان گفت که هر کوچه‌ای را باغی است» (سلطان زاده، ۱۳۷۶، ۴۹).

باغ‌شهرهای صفوی

بر اساس منابع تاریخی، معروف‌ترین و باشکوه‌ترین باغ‌شهر ساخته شده در عهد صفوی، شهر اصفهان می‌باشد. از این رو در ادامه به بررسی این باغ‌شهر با هدف دستیابی به ساختار کالبدی و فضایی باغ‌شهرهای صفوی پرداخته خواهد شد.

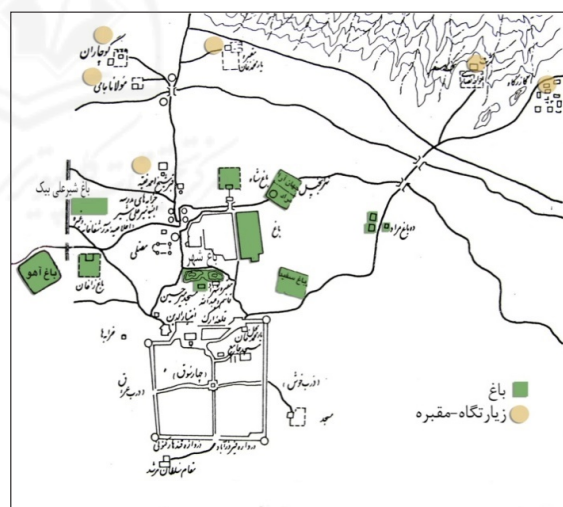
باغ‌شهر اصفهان

باغ‌شهر اصفهان در عصر صفویه بنا بر نوشته‌های «پیتر و دلاواله»^۸ سیاح زمان شاه عباس اول، به وسیله تقاطع عناصر اصلی نظام‌دهنده شهر (مطابق با مدل باغ ایرانی) - رودخانه و محور چهارباغ - در عین پیوستگی به چهاربخش اصلی تقسیم می‌شده که گروه‌های مختلف قومی و مذهبی ساکن در اصفهان را در بخش‌های مجزا جای می‌داده است^۹ (شکل ۳). چنین به نظر می‌رسد که دولت صفوی در ایجاد شهر جدید صفوی ابتدا مکان (سایت) و خصوصیات شهر قدیم و عوامل بالقوه سایت، که مهم‌ترین آنها زاینده رود و باغ‌های باقیمانده از دوران قبل می‌باشد را شناسایی نموده‌است. سپس به عنوان بهترین و سریع‌ترین شیوه و مطابق با ویژگی‌های زندگی شهری در عصر تیموریان که احداث اقامتگاه‌ها و باغ‌های برون شهری بوده است، بدون ایجاد خرابی و آسیب، با حل کردن شهر قدیم سلجوقی در محیط پیرامون و در توافق کامل با طبیعت اطراف، حیاط‌های داخلی و میدان‌ها و باغ‌های متعدد ایجاد کرده و علاوه بر تبدیل

سریع و ایجاد هویت ویژه کالبدی و فضایی برای پایتخت امپراطوری صفوی، اهدافی سیاسی و حکومتی است که صفویان در استفاده از ایده باغ‌شهر دنبال می‌کرده‌اند. «مفاهیم فضا، قلمرو، و نظام تئوریک حکومت صفوی، در قالب ترکیب شهر با باغ‌های سلطنتی و معماری جمع شده و نمود یافته و بنابراین شکل باغ کلاسیک ایرانی به منزله ترجیح بندی در انتخاب پایتخت شاه عباس و نمای بخش جدید شهر است» (والجر، ۱۳۸۷، ۶۸۳).

باغ‌شهرهای تیموری

چنین به نظر می‌رسد که باغ‌شهرهای تیموری^۶ (هرات و سمرقند) نیز در طرح باغ‌شهرهای صفوی مؤثر بوده است. یک قرن پس از سقوط تیموریان، شاه عباس دستور بازسازی اصفهان را با ساخت محلاتی در خارج شهر اصلی (مطابق با شیوه تیموریان در هرات و سمرقند) صادر کرد. شایان ذکر است شاه عباس در سال ۹۷۸ ه.ق در هرات به دنیا آمد و دوران کودکی خود را تا شروع سلطنت (۱۸ سالگی) در هرات (شکل ۲) به سر برد.

شکل ۲. نقشه شهر هرات به همراه باغ‌ها و زیارتگاه‌های آن

به احتمال زیاد شهر هرات که مشتمل بر باغ‌های بسیار بود در شکل گیری تفکر او از شهر ایده‌آل نقش اساسی داشته است. وی (شاه عباس) احتمالاً هنگامی که دستور توسعه شهر اصفهان و احداث خیابان چهارباغ با استفاده از الگوی باغ ایرانی را داده، باغ‌شهر هرات را به عنوان الگوی ابتدایی در ذهن داشته است (انصاری، ۲۰۱۳۷۸). لیکن نظم و سازمان فضایی حاکم بر باغ‌شهر اصفهان؛ نظمی هندسی و از پیش طراحی شده است درحالیکه نظم فضایی حاکم بر باغ‌شهرهای سمرقند (بخش داخل و پیرامونی حصار شهر) و هرات^۷

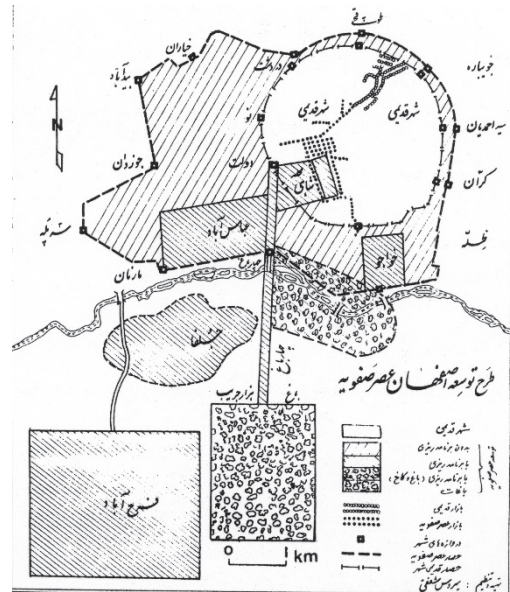
روی زمین را دارد و قلم از وصف آنها عاجز می‌ماند» (کمپفر، ۱۳۶۳، ۱۹۶).

هویت کالبدی باغ‌شهر اصفهان

چنین به نظر می‌رسد که هویت کالبدی باغ‌شهر اصفهان به پیروی از باغ‌سازی ایرانی، نتیجه تعامل نظم آب، خاک و گیاه به همراه نظام معنایی، هندسی و زیبایی‌شناختی (سازماندهی کالبدی و منظرسازی) و نظام عملکردی از مقیاس خرد (اجزاء تشکیل دهنده) تا کلان می‌باشد. بنا بر شواهد تاریخی، نظم آب در ساختار کالبدی باغ‌شهر اصفهان به دو فرم هندسی (جوی‌ها و حوض‌ها) و ارگانیک (رودخانه و انشعابات گسیل شده از آن) وجود دارد. نظم زمین با دو هدف عمده در باغ‌شهر اصفهان به کار رفته، یکی در جهت تأمین پایداری (ماندگاری) مجموعه به‌وسیله تطابق دوسویه با نظم آب و دیگری در جهت فراهم نمودن چشم اندازهای مناسب است. نقش ویژه نظم گیاه در تجسم شهر به صورت تصویری از بهشت جاویدان و تعریف هویت بصری باغ‌گونه شهر، موجب گردیده این نظم از سوی سازندگان مورد توجه ویژه واقع شود و نظم آب و زمین در جهت پایداری و دوام آن مورد استفاده قرار گیرند. نظم گیاه در باغ‌شهر اصفهان در ارتباط مستقیم با نظم آب و زمین بوده است. نظام معنایی به کار گرفته شده، با بهره‌گیری از نمادهای عام و خاص، در جهت تعریف حس مکان ویژه برای باغ‌شهر صفوی به عنوان تمثیلی از بهشت است. در باغ‌شهر اصفهان از اصول مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی که برگرفته از آموزه‌های عقلی مکتب اصفهان می‌باشد، به همراه استفاده از باغ‌ها (به‌عنوان عناصر اصلی سازنده شهر) و منظرسازی فضاهای شهری (خیابان چهارباغ) به‌وسیله ردیف درختان (مطابق با اصول منظرسازی باغ‌ایرانی) به عنوان راهکاری عملی در راستای تعریف نظام معنایی ویژه برای این شهر استفاده شده که در متون باقیمانده از آن عصر نیز به گونه‌های مختلف بدان اشاره شده است. اسکندر بیگ منشی مؤلف تاریخ عالم آرای عباسی درباره آراسته شدن چهارباغ مطابق با انتظار پادشاه در سال ۱۰۲۵ هجری چنین نوشته است:

«القصه هر کس از امرا و اعیان و سرکاران عمارات به وقوف معماران و مهندسان شروع در کار کرده ... ، عمارات باصفا و باغات دلگشا به نوعی که طرح کارخانه ابداع در عرصه ضمیر مبارک اشرف طرح افکنده بود، به حیز ظهور آمده در کمال لطافت و نهایت خوبی اتمام یافت. درختان سر به فلک افراشته و اشجار میوه دارش گویی به طوبی جنان پیوند دارد» (منشی، ۱۳۷۷، ۱۷۲).

با توجه به مطالب فوق در ارتباط با نظام سه گانه آب، خاک و گیاه و همچنین نظام معنایی مؤثر در باغ‌شهر اصفهان، چنین به نظر می‌رسد مدل زیر (شکل ۴) را می‌توان به عنوان چگونگی سازماندهی کالبدی باغ‌شهر ایرانی-اسلامی، مطابق با مدل باغ‌شهر اصفهان در عصر صفویه، ترسیم نمود.

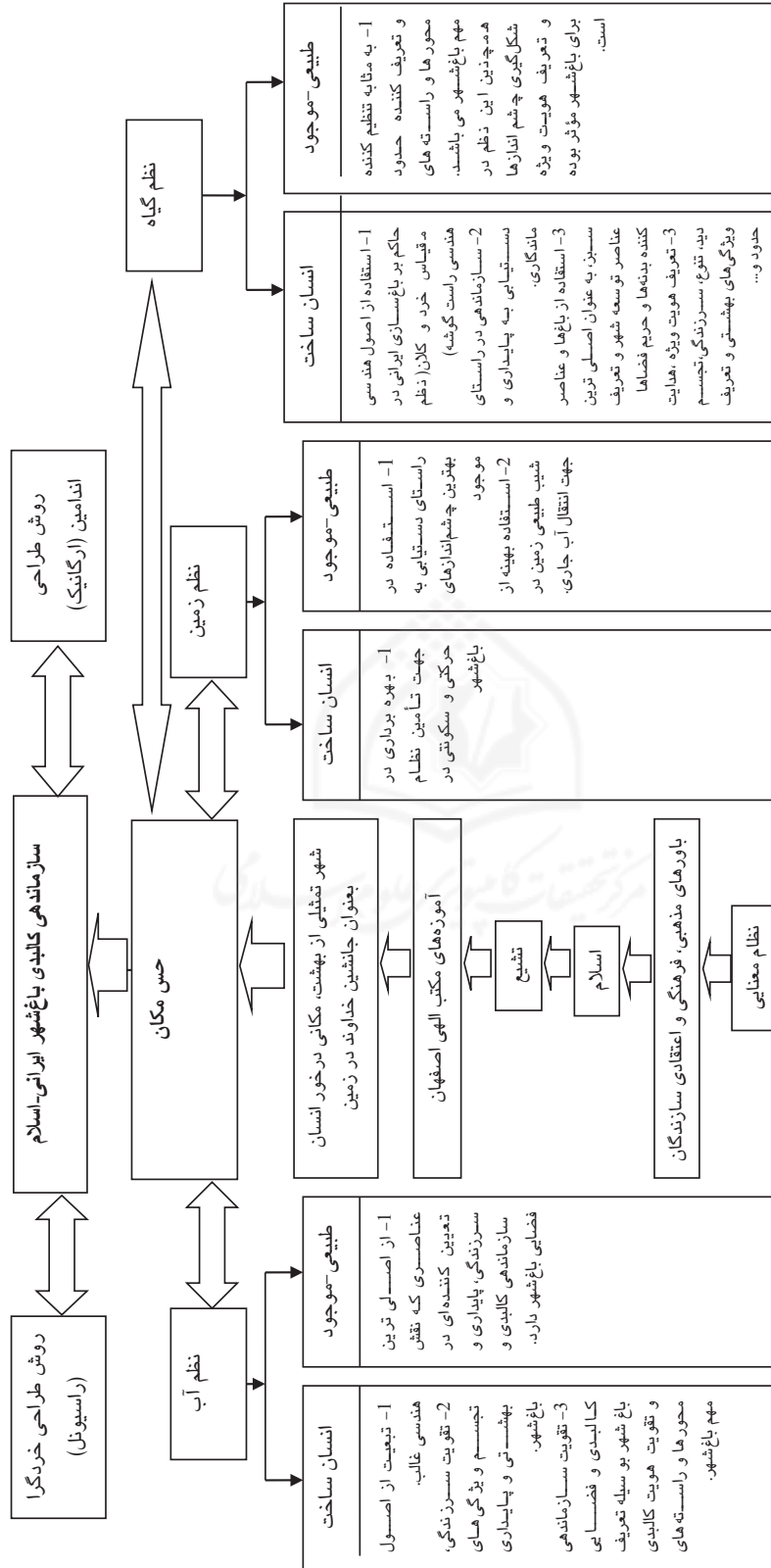

شکل ۳. شهر قدیمی و محلات جدید در طرح توسعه اصفهان عصر صفویه (ماخذ: شفق، ۱۳۸۱)

شهر اصفهان به باغ‌شهر باعث نفوذ طبیعت به داخل شهر گردیده است. علاوه بر موارد فوق که بیشتر نتیجه امنیت و توسعه فرهنگی در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است، به احتمال قریب به یقین استفاده از باغ‌ها و مدل باغ‌شهر برای توسعه شهر اصفهان، با جهان‌بینی شیعه و باورهای مذهبی صفویان که خود را مدافع و مبلغ مذهب تشیع می‌دانستند ارتباطی مستقیم دارد و در این راستا ایشان از مدل باغ‌شهر با هدف تجسم شهر به صورت تصویری از بهشت جاویدان استفاده کرده‌اند. در متون و نوشته‌های مختلف نیز صفویان به تصویر بهشت‌گونه شهر اصفهان اشاره نموده‌اند. اسکندر بیگ منشی ارتباط نهرهای آب جاری با نهرهای بهشتی در شهر اصفهان را چنین توصیف می‌کند: «خصوصیات آن بلده جنت نشان (اصفهان) از استعداد مکان و آب رودخانه زاینده‌رود و جوی‌های کوثر مثال که از رودخانه مذکور منشعب گشته به هر طرف جاریست» (منشی، ۱۳۷۷، ۸۷۱). این نهرها شاخصه و متمایز کننده شهر اصفهان از سایر شهرهای ایران می‌باشد و به گونه‌ای هویت بخش قسمت‌های مرکزی شهر و متمایز کننده این محلات از سایر محلات جدید شهر می‌باشد (ماجدی و احمدی، ۱۳۸۷، ۴۴).

در تصویری که کمپفر از باغ‌های اطراف خیابان چهارباغ در ذهن خویش تجسم کرده و برای خواننده شرح می‌دهد، نیز بر صورت بهشت‌گونه آنها تأکید کرده است: «... این باغ‌ها از نظر آن که با عمارات و قصور کوچک و دلربا، راهروهای پاکیزه، باغچه‌های شکوفان، بوته‌ها و گل‌های نادر دستچین و همچنین انواع و اقسام آبگیرها و فواره‌ها آراسته شده است، حکم بهشت

شکل ۴. ساختار کالبدی-فضایی باغ‌شهر ایرانی-اسلامی

نتیجه‌گیری

باغ‌شهر ایرانی ریشه در باورهای اعتقادی سازندگان داشته و آرمان‌شهر ایشان به حساب می‌آمده است. مطالعه منابع تاریخی باقی‌مانده نشان دهنده این مهم می‌باشد که باغ و باغ‌سازی در عصر صفویه ارتباطی نزدیک با مذهب و حیات عقلی شیعی برقرار نموده و توانسته به لحاظ معنایی پیوندی نزدیک با آیات قرآن، سخنان پیامبر و ائمه اطهار درباره بهشت ایجاد نماید. به‌علاوه اندیشمندان و به تبع آن هنرمندان عصر صفویه به تأسی از آموزه‌های حکمی زمانه خود، دنیا را مثال آخرت و آخرت را ماثول دنیا می‌دانسته‌اند؛ به گونه‌ای که هر چه در دنیا وجود دارد اصل و حقیقت آن در آخرت است. از این رو دنیا را به مثابه پوست و آخرت را به مثابه مغز تلقی کرده و به نوعی موازنه بین دنیا و آخرت اعتقاد داشته‌اند که از آن به موازنه میان محسوس و معقول و یا ظاهر و باطن یاد می‌شود. لذا چنین به نظر می‌رسد حضور و تجسم باغ‌شهرهای ایرانی با محوریت شکل‌گیری براساس اصول کالبدی و معنایی باغ‌سازی ایرانی در عصر صفویه، به واقع با هدف تجسم شهر به عنوان سایه‌ای از بهشت در دنیای کنونی بوده است.

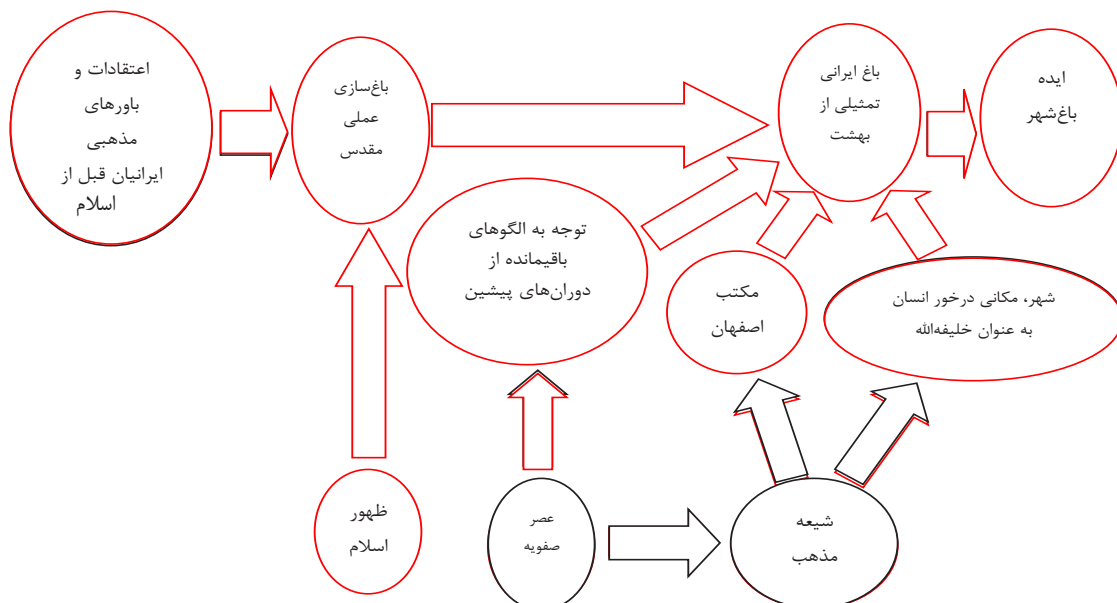
چنین به نظر می‌رسد در موفقیت شهرسازی عصر صفوی، عواملی چون اتکاء بر آموزه‌های مذهب شیعه و اصول مکتب اصفهان در شهرسازی نقش بسزایی داشته‌اند که در ترکیب با الگوی کالبدی و معنایی باغ‌سازی ایرانی به ابداع الگوی باغ‌شهر منجر گردیده است. نمودار شکل ۵ به نمایش ارتباط ایده باغ‌شهرهای ایرانی در عهد صفوی با اصول طراحی و زیبایی‌شناختی باغ ایرانی و نقش باورهای دینی اسلامی و شیعی در شکل‌گیری

آنها می‌پردازد.

باغ‌شهرهای ایرانی را می‌توان مجموعه کاملی دانست که با احترام کامل به بافت طبیعی و انسان‌ساخت پیرامون خود شکل می‌گیرد. چنانکه در شهر اصفهان، شهر با ساخت محله‌های اقامتی سلطنتی و حکومتی در حاشیه شهر سلجوقی به صورت ترکیبی از باغ‌ها توسعه پیدا کرد. بدین‌وسیله سازندگان علاوه بر تجسم بخشیدن به مفاهیم نمادینی چون «شهر تمثیلی از بهشت»، موجبات تحولی عظیم در منظر شهری و کیفیت بصری شهر را فراهم نمودند. توصیف‌های اغلب مسافران خارجی از بعضی شهرهای آن زمان چون اصفهان مؤید این سخن می‌باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. زمانی که پیامبر(ص) رحلت کردند، ابوبکر و عمر واقعه غدیر خم را نادیده گرفته، به سقیفه بنی ساعده رفتند و ابوبکر را جانشین پیامبر(ص) اعلام کردند.
۲. در موارد زیادی در نوشته‌های باقیمانده از عصر صفوی به صورت بهشت‌گون باغ‌ها با استفاده از عباراتی چون «بهشت آسای»، «روضه فیض اتما» و «جنت نشان» اشاره شده است: ... و ترتیب عمارات عالیه تربت شریف حضرت سلطان الاولیاء و المحققین شیخ شهاب‌الدین اهری قدس سرهما و باغ بهشت آسای آن روضه فیض اتما، و آنچه در صفهان جنت نشان احداث فرموده‌اند... (منشی، ۱۳۷۷، صص ۱۱۰ و ۱۱۱).
۳. در زمان شاه سلیمان (۱۱۵۰-۱۰۷۷) دستور ساختن هشت بهشت در باغ بلبل صادر می‌شود و صراحتاً نام هشت بهشت برای آن انتخاب می‌گردد. «سازندگان این بنا دیگر میل و هدف و آرزوی خود را از ساختن بنا مخفی نکرده

شکل ۵. نمایش ارتباط ایده باغ‌شهر ایرانی در عهد صفوی با الگوی باغ ایرانی و جایگاه باورهای دینی اسلامی و شیعی در شکل‌گیری آن

تهران: رشته پژوهش هنر. دانشگاه تربیت مدرس. دانشکده هنر و معماری.

۸. خواند میر. (۱۳۱۷). حبیب السیر. جلد ۱. تهران: اقبال.

۹. دلاواله، پیترو. (۱۳۷۰). سفرنامه پیترو دلاواله (قسمت مربوط به ایران). (شعاع الدین شفا، مترجم). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

۱۰. دوست ثانی، مرتضی. (۱۳۸۷). بسترهای فلسفی و عرفانی و فرهنگی و آرمانی شکل گیری شهر اصفهان. از مجموعه مقالات گردهمایی مکتب اصفهان (۱۹-۲۳ آذر ۱۳۸۵). تهران: فرهنگستان هنر.

۱۱. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. با نظر دکتر محمدمعین و دکتر سید جعفر شهیدی. چاپ دوم از دوره جدید. تهران: دانشگاه تهران.

۱۲. سلطان زاده، حسین. (۱۳۷۶). تبریز خشتی استوار در معماری ایران. تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.

۱۳. شایگان، داریوش. (۱۳۷۱). هانری کربن، آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی. (مترجم: باقر پرهام). تهران: آگاه.

۱۴. شفقی، سیروس. (۱۳۸۱). جغرافیای اصفهان. اصفهان: دانشگاه اصفهان.

۱۵. شیخ نوری، امیر. (۱۳۸۹). چگونگی رسمیت یافتن تشیع توسط صفویان و پیامدهای آن. شیعه‌شناسی، ۳۰(۸)، ۷-۳۶.

۱۶. طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۵۲). تفسیر المیزان. بیروت: مؤسسه علمی.

۱۷. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۳۶۸). العین. به تحقیق مهدی المخزومی و ابراهیم السامرائی. جلد ۲. قم: دار الهجرة.

۱۸. قرآن کریم (۱۳۸۸). (مترجم: مهدی الهی قمشه‌ای). قم: نشتا.

۱۹. قربانی، قدرت الله. (۱۳۸۵). مبدأ و معاد انسان در پرتو حرکت جوهری ملاصدرا، فصلنامه دانشگاه قم، ۲۸(۲)، ۶۷-۸۸.

۲۰. کامروا، محمدعلی. (۱۳۷۴). بهشت، آرمان معماری و شهرسازی اسلامی. مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (۷-۱۲ اسفند ۱۳۷۴). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۳۵۸-۳۷۴.

۲۱. کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۳). سفرنامه کمپفر. (کیکاووس جهاننداری، مترجم). تهران: خوارزمی.

۲۲. ماجدی، حمید؛ و فرشته احمدی. (۱۳۸۷). نقش مادی‌ها در شکل‌گیری ساختار فضایی شهر اصفهان. هویت شهر، ۲(۳)، ۳۹-۵۰.

۲۳. مار کوپولو. (۱۳۵۰). سفرنامه مار کوپولو. (حبیب‌الله صحیحی مترجم). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۲۴. ملاصدرا. (۱۳۶۷). الحکمه المتعالیه فی الاسفار الاربعه العقلیه (مجلدات ۳، ۲، ۱، ۹، ۸). جلد اول با تعلیقات استاد حسن زاده آملی. مؤسسه الطباعه و النشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. قم: انتشارات مصطفوی.

۲۵. منشی، اسکندربیک. (۱۳۷۷). تاریخ عالم آرای عباسی. با تصحیح دکتر محمد اسماعیل رضوانی. جلد دوم. تهران: ندیای کتاب.

۲۶. نقی زاده، محمد. (۱۳۸۵). باغ هستی الگویی ایرانی برای طراحی یک فضای شهری. محیط شناسی، ۳۲(۳۰)، ۶۳-۷۶.

۲۷. والچه‌هایدی. (۱۳۸۷). از بهشت تا پایتخت سیاسی: باغ اصفهان. از مجموعه مقالات گردهمایی مکتب اصفهان (۱۹-۲۳ آذر ۱۳۸۵). تهران: فرهنگستان هنر.

۲۸. ویلبر، دونالد. (۱۳۸۵). باغ‌های ایرانی و کوشک‌های آن. (مهین دخت صبا مترجم). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

۲۹. یوسف ثانی، محمود. (۱۳۸۰). اصالت وجود و کلی طبیعی. خردنامه صدرا، ۴۳-۴۰، ۴۴-۵۰.

بلکه رمز و راز خواست قلبی و تمایل خود را ابراز می‌کنند که چیزی نیست جز ساختن بهشت، و نام آن را هشت بهشت می‌نامند زیرا بر اساس یک حدیث نبوی برای بهشت هشت در و برای جهنم هفت در است، که بعضی افضل از بعضی دیگر است» (کامروا، ۱۳۷۴، ۳۷۲).

۴. انواع گونه‌های باغ ایرانی: باغ‌شهر، باغ کوشک، باغ حیاط، باغ مقبره، باغ در باغ، باغ چادر، باغ تجبر، باغ قلعه، باغ تخت، باغ وحش، باغ شکار، باغ آب، باغ ملی، باغ بیشه، باغ گیاهشناسی، باغ خشک (رجوع شود به: انصاری، مجتبی، ۱۳۷۸، ارزش‌های باغ ایرانی (صفوی-اصفهان)، رساله دکتری، رشته معماری، دانشگاه تهران، دانشکده‌های زیبا).

۵. آنچه در اروپا با عنوان ایده باغ‌شهر مطرح گردید کاملاً با ایده باغ‌شهر ایرانی متفاوت می‌باشد. در ایده باغ‌شهر عنوان شده توسط‌هاوارد از باغ‌ها و گیاهان به صورت کمربندهای سبز و در جهت جلوگیری از گسترش شهرک‌های اقماری و اتصال آنها به هسته مرکزی استفاده می‌شود.

۶. باغ‌شهرهای تیموری (سمرقند و هرات) به وسیله ایجاد باغ‌های حکومتی در حاشیه هسته ارگانیک شهر شکل گرفته بودند و دارای طرحی از پیش اندیشیده شده در جهت ارتقا سازمان کالبدی و فضایی شهر نبوده‌اند. آنچه اهمیت داشته ساماندهی منظر بیرونی شهرهای ویران شده به دست مغول جهت ایجاد پایتخت حکومتی بوده است.

۷. شهر محصور هرات دارای بافتی از پیش طراحی شده است ولی بخشی که به صورت باغ‌شهر طراحی شده است بخش پیرامونی آن می‌باشد که دارای نظم ارگانیک می‌باشد.

8. Pietro Della Valle

۹. بخش اول: شهر قدیم اصفهان و توسعه آن به دست شاه عباس تا دروازه حسن آباد در جنوب شرقی، بخش دوم شهر جدید صفوی: محله تبریز نو یا عباس آباد در غرب شهر قدیم؛ بخش سوم محله جلفا (ارمنی نشین) در جنوب غربی و بخش چهارم گبرآباد در جنوب شرقی. احداث محور شمالی- جنوبی چهارباغ از دروازه دولت تا باغ هزارجریب در دامنه کوه صفا، عاملی است در جهت پیوند و اتصال بخش‌های چهارگانه شهر (نقشه ۲) (دلاواله، ۲۵، ۱۳۷۰ و ۳۶، ۴۹).

فهرست مراجع

۱. اردلان، نادر. (۱۳۷۹). حس وحدت. (مترجم: حمید شاه‌رخ). اصفهان: نشر خاک.

۲. انصاری، مجتبی. (۱۳۷۸). ارزش‌های باغ ایرانی (صفوی-اصفهان). رساله دکتری، رشته معماری، دانشگاه تهران: دانشکده‌های زیبا.

۳. انصاری، مجتبی. (۱۳۸۶). باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تأکید بر ارزش‌های باغ ایرانی دوران صفوی. هنرهای زیبا، ۲۹، ۳۹-۴۸.

۴. بیدهندی، محمد. (۱۳۸۳). بررسی و تحلیل نسبت «انسان» با «عالم» در فلسفه ملاصدرا. اندیشه دینی دانشگاه شیراز، ۱۱، ۱-۱۴.

۵. حبیب، فرشته. (۱۳۸۸). تحلیلی از تعامل فرهنگ و کالبد شهر (نمونه موردی: اصفهان-صفویه). هویت شهر، ۳(۴)، ۸۳-۹۴.

۶. حبیبی، محسن. (۱۳۸۶). از شار تا شهر. چاپ هفتم. تهران: دانشگاه تهران.

۷. حقیقت‌بین، مهدی. (۱۳۸۹). بررسی اصول طراحی و زیبایی‌شناختی باغ ایرانی در محورهای شاخص شهری (صفوی) و تأثیر آن بر خارج از ایران. رساله دکتری.